

PAPER DETAILS

TITLE: İMÂMIYYE SÎÂSİNİN ÖNDE GELEN TEMSİLCİLERİNDEN SEYH MÜFİD'İN TEFSİR YÖNÜ
ÜZERİNE

AUTHORS: Kaan SARIGÜL, Harun ABACI

PAGES: 109-126

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2795362>

**İMÂMÎYYE ŞÎASININ ÖNDE GELEN TEMSİLCİLERİNDEN ŞEYH
MÜFİD'İN TEFSİR ANLAYIŞI ÜZERİNE**

*On The Interpretation of Sheikh Mufid, One of The Leading Figures of the
Imamiyya Shia*

Kaan SARIGÜL

Yüksek Lisans Öğrencisi, Pamukkale Üniversitesi, İslâmî İlimler Enstitüsü, Temel İslâm
Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı
Graduate Student, Pamukkale University, Institute of Islamic Studies,
Department of Tafsir, Denizli/Turkey
sarigulkaann@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-1758-0756>

Harun ABACI

Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Tef-
sir Anabilim Dalı
Assoc. Dr., Pamukkale University, Faculty of Theology, Department of Tafsir, De-
nizli/Turkey
harunabaci@pau.edu.tr
<http://orcid.org/0000-0003-2259-5722>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 24/09/2022

Kabul Tarihi/Date Accepted: 25/10/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 31/12/2022

Atıf/Citation: Sarigül, Kaan & Abacı, Harun. “İmâmiyye Şîasının Önde Gelen Temsilci-
lerinden Şeyh Müfid'in Tefsir Anlayışı Üzerine”. *Universal Journal of Theology* 7/2 (2022):
109-126. <https://doi.org/10.56108/ujte.1210318>

İmâmiyye Şîasının Önde Gelen Temsilcilerinden Şeyh Müfid'in Tefsir Anlayışı Üzerine

Öz

Tabakât kitaplarında verilen bilgilerde Şeyh Müfid'in kendine özgü bir tefsir metodunun ve tefsir eserlerinin olduğundan bahsedilmektedir. Ancak ona ait tefsirler günümüze ulaşmamıştır. Bununla beraber Şeyh Müfid (öl. 413/1022) hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde onun tefsir yönüne tahsis edilmiş bir çalışma tarafımızca tespit edilememiştir. Önemli talebelerinden olan Şerîf el-Murtazâ (öl. 436/1044) *el-Füsûlü'l-Muhtâra*'sında hocasının bazı Kur'an yorumlarına değinmiştir. Dolayısıyla Şeyh Müfid'in tefsir yönünü ortaya koymak mezkur eser vasıtasıyla mümkündür. Bu makalede söz konusu eser ve Şeyh Müfid hakkında yapılmış çalışmalar doğrultusunda Şeyh Müfid'in tefsir yönü irdelenecektir. Ayrıca Şeyh Müfid sonrası dönemdeki Şîi tefsir kaynaklarına başvurularak kendisinden sonraki döneme etkisi tespit edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca *el-Füsûlü'l-Muhtâra* isimli eserde zikredilen Şeyh Müfid'e ait Kur'an yorumları Şîi ve Sünnî ekoldeki bazı tefsirlerden istifade edilerek değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Şîa, Şeyh Müfid, İmâmet, Ebû Bekir, Ehl-i Beyt

On The Interpretation of Sheikh Mufid, One of The Leading Figures of the Imamiyya Shia

Abstract

It is determined that Sheikh Mufid, one of the leading figures of the Imamiyya Shia, made interpretations of the Qur'an in his works of tabat. However, his interpretations of the Qur'an have not come to the present day as stand-alone works. Although there are studies about Sheikh Mufid, we have not been able to identify a study that deals with the aspect of tafsir. One of his important students, al-Sharif al-Murtazâ, mentioned some of his teacher's interpretations of the Qur'an in his *al-Fusûlû'l-Mukhtar*. It is possible to examine the interpretation of Sheikh Mufid through the work in question. In this article, Sheikh Mufid's tafsir aspect will be revealed in line with the work in question and the studies on Sheikh Mufid. However, by examining the sources of Shiite tafsir in the post-Sheikh Mufid period, its place in the Shiite commentaries after him will be tried to be determined. In addition, the Qur'an interpretations of Sheikh Mufid in the work of *al-Fusulu'l-Muhtera* will be evaluated by making use of some commentaries in Shiite and Sunni schools.

Key Words: Tefsir, Shia, Sheikh Mufid, İmâmet, Ebû Bekir, Ehl-i Beyt

Giriş

Şeyh Müfid (öl. 413/1022) İmâmiyye Şîası'nda önemli bir konuma sahip çok yönlü bir ilim adamıdır. Tabakâtlara bakıldığında mezhep içerisinde muhtelif eserlerinden çokça istifade edildiği anlaşılmaktadır. Fıkıh ve kelâm alanında yaptığı çalışmalarının büyük çoğunluğu günümüze ulaşmıştır. Şeyh Müfid hakkında yapılan çalışmalar da onun fikhî ve kelâmî eserlerinden yola çıkılarak kaleme alınmıştır.¹ Tabakât eserlerinde Şeyh Müfid'e ait tefsir risalelerine rastlanmaktadır. Ancak araştırmalarımız doğrultusunda bu eserler

¹ Mazlum Uyar, "Akla Dayalı Şîî Kelâmının Oluşmasında Mu'tezile'nin Rolü ve Şeyh Müfid", *İslâmî Araştırmalar* 13/1 (2000), 101-112; Halil İbrahim Bulut, "Şeyh Müfid ve İmâmiyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklileşmesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2005), 175-202; Halil İbrahim Bulut, "Şîi-Usuli Gelenekte Hz. Ali ve İmametinin Dayanakları: Şeyh Müfid Örneği", *Hazret-i Ali -Sempozyum Bildirileri*, (2009 2007), 75-115; Habib Kartoğlu, "Evâilü'l-Makâlât Adlı Eseri Bağlamında Şeyh Müfid'in İmamet Anlayışı", *Sakarya Üniversitesi*

günümüzde bulunmamaktadır. Onun hakkında yapılan çalışmalar da onun tefsir yönüne dair herhangi bir vurgu yapmamıştır. Dolayısıyla Şeyh Müfid'in tefsir yönünü ortaya koymaya yönelik herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Şerîf el-Murtazâ (öl. 436/1044), hocası Şeyh Müfid'in bazı Kur'ân yorumlamalarını *el-Füsûlü'l-Muhtâra* isimli eserinde zikretmiştir. Buradan yola çıkarak Şeyh Müfid'in tefsir yönünü bir nebze de olsa ortaya koymak mümkündür. Öte yandan tabakât eserlerinde ona nispet edilen tefsirlerin tamamına savunduğu herhangi bir görüşü desteklemeye yönelik isimlerle değinilmektedir. Şerîf el-Murtazâ'nın hocasından naklettiği Kur'ân yorumlamalarının bazıları da aynı minvaldedir. Böylece *el-Füsûlü'l-Muhtâra*'daki Şeyh Müfid'e ait görüşlerden yola çıkarak onun tefsir metodu hakkında değerlendirmelerde bulunmak yerinde olacaktır.

Çalışmamızda fikhî ve kelâmî yönü İmâmiyye Şîası içerisinde yüksek oranda kabul görmüş Şeyh Müfid'in tefsir faaliyetleri açısından nasıl bir meritede olduğu, Kur'ân ayetlerinden mezhebi çizgisinde yaptığı delillendirmelerinin kendisinden sonraki döneme etki edip etmediği, tefsirlerde ismen yer edinip edinmediği ve gündeme getirdiği istidlâllerin sünnî ekol tarafından dillendirilip dillendirilmediği sorularına cevap aranacaktır. Birinci bölümde Şeyh Müfid'in tefsir yöntemine ve Şîî tefsirlerindeki yerine değinilecektir. Ardından ona isnat edilen iki tefsir metninin incelenmesi ve değerlendirilmesi yapılacaktır.

1. Şeyh Müfid'in Tefsir Yöntemi ve Şîî Tefsirindeki Yeri

Şeyh Müfid'e ait tefsir eserlerinin² günümüze ulaşmaması tefsir yöntemi üzerinde tespit yapılmasını zorlaştırmaktadır. Ancak Şerîf el-Murtazâ'nın ondan yaptığı tefsir nakillerinden hareketle bazı çıkarımlar yapmak mümkündür. Bunun yanı sıra fıkıh ve kelâmdaki istidlâl yöntemleri göz önünde bulundurularak tefsir tarzına da ışık tutulabilir. Dolayısıyla onun fıkıh ve kelâmındaki metoduna değinmek yerinde olacaktır.

Şeyh Müfid'in fıkıh ve kelâm ilminde kullandığı metodun bilinmesi İmâmiyye içerisindeki Ahbâriyye ve Usûliyye ekollerini anlamakla paralellik

tesi *İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/31 (2015), 45-59; Sefa Atik, "Ca'ferî Fıkıhında Mut'a Nikâhı Konusuna 'Usûlî' Bir Bakış -Şeyh Müfid'in Risâletü'l-Mut'a ve Hulâsatü'l-İcaz İsimli Eserlerindeki Gerçekler Üzerine-", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2016), 1-19; Habib Kartoğlu - Ziya Erdinç, "Şîî-Usûlî Düşünce Açısından Şeyh Müfid ile Şerîf el-Murtazâ Mukayesesi", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 10/1 (2017), 149-182; Sefa Atik, "Şeyh Müfid'in Ebû Cafer en-Nesefî ile Münazarası -Abdestte Ayakları Mesh Etme Bağlamında-", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2018), 99-127; Halil İbrahim Bulut - Cebail Küllü, "Şeyh Müfid'in Ebû Talib'in Dini Konumuna Dair Görüşleri", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 14/2 (2021), 754-778; Bekir Altun, "Erken Dönemde İmâmiyye Kelâmını Sistemize Çabaları: Şeyh Müfid Örneği", *Şiilik Araştırmaları (e-Dergi)* 4/1 (2022), 50-69.

² bkz. Ebû'l-Hüseyn (Ebû'l-Abbâs) Ahmed b. Alî b. Ahmed b. Abbâs en-Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî* (Beyrut: Şirketü'l-A'lemî li'l-matbûât, 1431), 381-384.

arz etmektedir. Ahbâriyye ekolü, nasların gerçek müfessirlerinin Allah tarafından görevlendirilmiş mâsum imamlar olduğunu, imamlara ait haberlere nasların zâhirinden ve akıldan önce yer verilmesi gerektiğini ve bu haberlerin dinî hükümlerin yegâne kaynağını teşkil ettiğini ısrarla savunmaktadır. Onlara göre imamlara ait rivayetlerin tamamı sahih kategorisinde olup kesinlik ifade etmektedir.³ Usûliyye ekolü, ahbâriyye ekolünün aklın kullanılmasına karşı çıkmalarına bir tepki niteliğinde ortaya çıkmıştır. İmâmiyye ekolü mensupları gaybet sonrasında problemlerinin çözümü noktasında mâsum imamlardan haber alamadıklarından dolayı bir çıkmaza sürüklenmiştir. Belli bir vakte kadar ortaya çıkan yeni sorunları imamlardan naklettikleri hadislerle çözüme kavuşturmuşlardır. Ancak cevabını bulamadıkları sorunlarda akli devreye sokmak zorunda kalmışlardır. Böylece aklın da rivayetle beraber merkezde olduğu hatta zaman zaman öncelendiği usûliyye ekolü ortaya çıkmıştır. Şeyh Müfîd de bu ekolün önemli temsilcilerindendir.⁴ Bu bilgilerden hareketle Şeyh Müfîd'in fikhî ve kelâmî noktalarda akli merkeze alan bir menheç benimsediği görülmektedir. Dolayısıyla istidlâl yaparken akli çıkarımları da ön planda tutmaktadır.

Örneğin Allah'a iman bahsinde ilk olarak bütün akıl sahiplerinin yaratıcısını bilmesi gerektiğini söylemektedir. Buna delil olarak kulun rabbine şükretmesi, itaat etmesi, bir zât tarafından yaratıldığını farketmesi, yoktan var edildiğini anlaması, ona bir varlığın fazileti ve ihsanı doğrultusunda nimet verdiğini idrak etmesi, berhayat olması, duyabilmesi, görebilmesi, doğru ve yanlış ayırt edebilmesi, emir ve nehiyler noktasında Allah'ın çizdiği yoldan ayrılmamasını zikretmektedir. Ardından âyette de bu şekilde ifade edildiğini dillendirmektedir. Görüldüğü üzere âyete başvurmadan önce akli öncüllerle Allah'a iman gerekliliklerini zikretmektedir.⁵ Nikahın faziletinden bahsettiği başka bir yerde nikahın faziletini ilk olarak neslin devamına sebep olması, iki aile arasında ilişki kurulması, iki insan arasında ülfete sebebiyet vermesi ve iffetli olmaya vesile olmasıyla temellendirmektedir. Ardından Allah'ın da kullarını nikahlanmaya davet ettiğini söyleyerek Nûr suresinin 24/32. ayetini nakletmektedir.⁶ Dolayısıyla burada da akli istidlâli nakli istidlâle öncelenmektedir.

Şeyh Müfîd, Kur'an metinlerinin tefsirinde akli nassa öncelemektedir. Bu yöntemi örneklerden de anlaşılacağı üzere fıkıh ve kelâma dair eserlerinde de açıkça göze çarpmaktadır. Bu durum Şeyh Müfîd'in Şîi düşünce içerisinde

³ Metin Yurdağür, "Ahbâriyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988).

⁴ Mustafa Öz, "Usûliyye", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012).

⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî Şeyh Müfîd, *el-Mukni'a* (Kum: Müessesü'n-Neşri'l-İslâmî, 1410), 29.

⁶ Şeyh Müfîd, *el-Mukni'a*, 496.

ahbârî değil usûlî ekole nispet edilmesiyle ilişkilendirilebilmektedir.⁷ Onun bu tavrı nassı, akli destekleyici olarak görmesiyle açıklanabilmektedir.⁸ Akli önceleyerek yaptığı değerlendirmelerini imkân nispetinde İslâmî ilimlerdeki kavâid-i külliyyelerle desteklemeye çalışmaktadır. Yaptığı değerlendirmelerde dil kurallarına sıkı sıkıya bağlı kalmaktadır. Âyetle yer alan hususları başka âyetlerle mukayeseli olarak yorumlamaktadır. Söz gelimi bir âyetle bulunan kelime başka âyetlerde geçiyorsa o âyetlere atıf yapmaktadır. Başka bir deyişle Kur'ân'ı Kur'ân'la tefsir metodunu sergilemektedir. Şeyh Müfid tüm bu tefsir ameliyesinden sonra âyetle ilişkilendirilebilecek rivâyetlere yer vermektedir. Naklî bilgilere başvururken isnat zikretmemektedir.

Şeyh Müfid, akla ve dil bilgisine önem verdiğini açıkça dile getirmektedir. Nitekim dinî hükümlerin kaynağını Kur'ân, Hz. Peygamber'in sünneti ve mâsum imamlardan gelen nakiller olarak sınırlandırmaktadır. Bunların anlaşılmasının da üç yolla mümkün olduğunu ifade etmektedir. Birincisi, akıldır. Zira akıl, Kur'ân'ın ve rivayetlerin delil olduğunu idrak etmelidir. İkincisi, söz konusu naklî bilgilerin anlaşılmasını sağlayan dil bilgisidir. Üçüncüsü, naklî bilgilere ulaştıran rivayetlerdir.⁹ Görüldüğü üzere Şeyh Müfid Kur'ân'ı delil olarak kabul etme noktasında akli zikretmektedir. Dolayısıyla istidlâl makamında da akıl öncelik kazanmaktadır. Bunun yanı sıra dili de akıldan hemen sonra ele almaktadır. Buradan hareketle onun Kur'ân'ı anlama noktasında da aynı metodu sergileyebileceği çıkarımı yapılabilir. Öte yandan kendisi de fıkıh usûlî makamında akli vâcibi şerî vâcibe öncelemektedir.¹⁰ Bu söylemi yorumumuzu destekler niteliktedir.

Şeyh Müfid, âyetleri yorumlarken sadece akli metot ve lugavî ilkelerle yetinmemekte aynı zamanda Şîa'da meşhur olan görüşlere tefsir yaparken yer vermektedir. Bu görüşler arasından desteklediklerini delillendirmek suretiyle güçlendirmekte ve onlara karşı gelebilecek muhtemel itirazlara da cevap vermektedir. Genel çerçeveye Şeyh Müfid'in tefsir yöntemine bakıldığında akli verilere ağırlık vermekle birlikte nakle de yer vererek hiçbir boşluk kalmayacak şekilde âyetleri tefsir etmesi göze çarpmaktadır. En önemli özelliği mezhebinin koşulsuz savunması ve kabul ettiği mezhebinin olguları dışında

⁷ Habip Demir, "Şîî Düşüncede Zâhirî-Ahbârî Zihniyetin Yansımaları", *Zâhirî ve Selefi Din Yorumu*, (2019), 399.

⁸ Halil İbrahim Bulut, "Şeyh Müfid ve İmâmiyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklileşmesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2005), 182.

⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî Şeyh Müfid, *et-Tezkira fî usûlî'l-fıkıh* (Beyrut: Dâru'l-Müfid, 1414), 27.

¹⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî Şeyh Müfid, *en-Nüket fî mukaddimetî'l-usûl*, thk. Muhammed Rızâ el-Hüseynî, 1414, 22; Konuyla ilgili detaylı açıklama için bk. Sefa Atik, *Sünniliğin İzinde Caferî Fıkıh Usulünde Akıl* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017), 87-88.

görüşler zikretmemesidir.¹¹ Kendisinden önceki Şîa geleneğine bakıldığında mezhep dışına çıkmama durumu onlarda da görülmektedir.¹² Sonraki dönemdeyse böyle bir durumla karşılaşmamaktadır.¹³

Şeyh Müfid'in mezhep içi konumu göz önünde bulundurulursa tefsir alanında kendisine müracaat edilmesi beklenmektedir. Ancak Şîi tefsirlerinde Şeyh Müfid'in ismine tarafımızca rastlanmamıştır. Bu iki ihtimalden kaynaklanabilir. Birincisi, şöhretinden dolayı görüşlerine ismi zikredilmeden yer verilmesidir. İkincisi, sonraki döneme etki edememesidir. Bu da iki nedenle açıklanabilir. İlki, ileride anlaşılabileceği üzere tefsirdeki yaklaşımlarını İmâmiyye'nin ilk dönemine hâkim olan sert bir üslupla yapmasıdır. Tefsir tarihi üzerinde yapılan çalışmalar incelendiğinde bu tutuculuğun sonraki dönemde ortadan kalktığı görülmektedir. Nitekim ileride nakledileceği üzere Şeyh Müfid'in seleflerinden naklettiği bir yorumu sonraki dönemde Şîi bir müfessir olarak vasıflandırılan Tabersî (ö. 548/1154) isabetsiz bir yorum olarak nitelendirmektedir. Diğer, tefsirde yeni yaklaşımlar ortaya koymaması ihtimalidir. Tefsirle doğrudan ilgilenmemesi ikinci ihtimali güçlendirmektedir.

2. Şeyh Müfid'e İsnat Edilen İki Tefsirin İncelenmesi

Şeyh Müfid'in tefsirciliğinin daha iyi anlaşılmasını sağlamak ve kurucusu olduğu İmâmiyye'nin usûlî ekolünün tefsir tarzını göstermek amacıyla Hz. Ebû Bekir'in kafirliği ve imâmet düşüncesi bağlamındaki yorumlarını içeren iki tefsir örneği incelenecektir. Söz konusu eserdeki tefsirlerin münazara tarzında nakledilmesi sebebiyle bazı noktalarda tartışma/soru-cevap üslubuna dikkat edilecektir.¹⁴ Âyet tefsiri üzerinden yorumları serdedildikten sonra konuyla doğrudan ilgili olan Şîi ve Sünnî kaynaklara müracaat edilerek yorumlarının değerlendirilmesine yer verilecektir. Ayrıca incelenecek metinlerde Şeyh Müfid'in gündeme getirdiği emredilen şeyin hasen ve gerekli; nehyedilen şeyin ise kabîh ve haram olma konusuna hem Şîi hem de Sünnî pencereden değinmek metinlerin anlaşılması noktasında faydalı olacağından öncelikle bu konu kısaca ele alınacaktır. İleride gelecek örneklerde mutlak emir bahsedileceğinden sadece ona temas edilecektir.

¹¹ Avni İlhan, "Müfid, Şeyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), c. 31.

¹² Aslan Habibov, "İmâmiyye Şîa'sının Tefsir Tarihi ve Günümüze Ulaşan En Eski Şîi Tefsirler", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2008), 212.

¹³ İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 90.

¹⁴ Şeyh Müfid'den nakledilen ilmî birikimin büyük çoğunluğu münazaralar yoluyla aktırılmıştır. bk. İlhan, "Şeyh Müfid"; Şeyh Müfid'in örnek münazaraları için bk. Atik, "Şeyh Müfid'in Ebû Cafer en-Nesefî ile Münazarası -Abdestte Ayakları Mesh Etme Bağlamında-"; Sefa Atik, *Fıkıh ve Münazara -Teorik ve Pratik Zemin-* (Ankara: Fecr Yayınları, 2022), 177-185.

2. 1. Emir ve Nehyin Muktezâsı

Sünnîlere ve Şîî'lerin usûlî koluna göre herhangi bir şarta bağlanmaksızın kullanılan mutlak emir vucûbu gerektirmektedir.¹⁵ Emredilen husus da hasendir. Ancak hasenliğinin emir dolayısıyla mı aklî sebelerle mi olduğu konusunda mezhepler arası ihtilaf bulunmaktadır.¹⁶ Çalışmamızın odak noktasından ayrılmamak adına bu ihtilafa yer verilmeyecektir. Mutlak nehiy taalluk ettiği fiilin terkin gerektirir. Başka bir deyişle söz konusu fiilin haram olmasını gerekli kılar.¹⁷ Nehyedilen şey kabihtir. Usulcüler arasında bu konu hakkında söz birliği bulunmamaktadır.¹⁸ Araştırmamızın amacından uzaklaşmaması adına farklı görüşlere yer verilmeyecektir.

2. 2. Lâ Tahzen Formu Üzerinden Hz. Ebû Bekir'in Kâfirliği İddiası

Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir'e hicret¹⁹ yolculuğunda “لَا تُحْزَنْ” (hüzünlenme) söyleminde bulunmuştur. Bu diyalog Kur'ân'da da yer almaktadır. Hz. Peygamber'in bu hitabı genel olarak İmâmiyye mensupları tarafından olumsuz algılanmıştır.²⁰ Bu durumun sebebi, İmâmiyye mensupları tarafından Hz. Ebû Bekir'in hilafeti gâsıp ve mürted gibi vasıflarla anılması²¹ olabilir. Nitekim Şîîler tarafından bundan daha ağır ithamlarda bulunanlar da bulunmaktadır.²² Şeyh Müfid'in de inceleyeceğimiz üzere söz konusu âyete böyle bir tutumla yaklaşması mezhebine olan bağlılığıyla ilişkilendirilebilir.

Şeyh Müfid Şîî bir şahsın Ebû'l-Hüseyin el-Hayyât'a (ö. 300/913) bu âyeti sorduğunu nakletmiştir. Soru şöyledir: “Hz. Ebû Bekir'in hüznü taat mıdır, masiyet midir?” Ona göre el-Hayyât, ilgili kişinin bir İmâmiyye aliminin elçisi

¹⁵ Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî, *Menârü'l-envâr* (İstanbul: Dâr-ı Saadet, ts.), 5; Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî Tâceddin Sübkî, *Cem u'l-cevâmi' fi usûli'l-fıkh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1434), 13; Şeyh Müfid, *et-Tezkira fi usûli'l-fıkh*, 30.

¹⁶ Neseî, *Menârü'l-envâr*, 5; Tâceddin Sübkî, *Cem u'l-cevâmi' fi usûli'l-fıkh*, 16; Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *'İddetü'l-Usûl*, thk. Muhammed Rızâ el-Kummî, 1417, 167.

¹⁷ Neseî, *Menârü'l-envâr*, 5; Tâceddin Sübkî, *Cem u'l-cevâmi' fi usûli'l-fıkh*, 13; Şeyh Müfid, *et-Tezkira fi usûli'l-fıkh*, 32.

¹⁸ Neseî, *Menârü'l-envâr*, 5; Tâceddin Sübkî, *Cem u'l-cevâmi' fi usûli'l-fıkh*, 16; Tûsî, *'İddetü'l-Usûl*, 167.

¹⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmi u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Müessesetü'r-Risâle, 1420), 14/257.

²⁰ Mehmet Nur Akdoğan, “HİCRET YOLCULUĞU BAĞLAMINDA İMÂMİYYE ŞİA'SININ HZ. EBÛ BEKİR ALGISI”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 13/1 (2021), 142-143.

²¹ Abdulalim Demir, *İmâmiyye Şîa'sı Hadis Kaynaklarına Göre Sahâbe Tasavvuru* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020), 368.

²² Detaylı bilgi için bk. Faruk Gün, “Mehdilik İnancı Üzerine Bir İnceleme” 4/1 (2017), 116.

olduğunu düşünmektedir.²³ Şeyh Müfîd söz konusu âyet hakkındaki yorumunu anlattığı bu hadise ekseninde zikretmektedir. Ona göre el-Hayyât'ın düşüncesi doğru değildir. el-Hayyât soruya soruyla cevap vererek "Bu sorunun cevabını bırak! Hz. Musa'ya "لَا تَخَفْ" (korkma)"²⁴ nehyindeki korkunun taat mı yoksa masiyet mi olduğunu seni gönderenlere sual et! Nitekim eğer bu korku, taatsa Allah onu taattan nehyetmiştir; masiyetse peygamberdir, günah işleyemez." demiştir.

Şeyh Müfîd anlatımından sonra "لَا تَخَفْ" (korkma) ve "لَا تُحْزَنْ" (hüzünlene) nehiylerinin kıyaslanamayacağını söylemektedir. İddiasına genel bir kural zikrederek başlamaktadır. Nehiy, muhatabı kabih olan bir işten çevirmek içindir. Muhatabı, nehyedildiği fiilinden dolayı zemme layıktır. Bu durumun aynısı nehyin zıddı olarak değerlendirilen emir için de geçerlidir. Nitekim emir, emredilenin hüsnünü işaret etmektedir. Emrin muhatabı bu fiili yaptığından dolayı övgüye mazhar olmaktadır. Hz. Musa'ya ve diğer peygamberlere yapılan nehiyler mecazî bağlamda değerlendirilmelidir. Çünkü kelamın akışında hakikî manayı imkânsız kılan masumiyet vardır. Hz. Ebû Bekir'in masum olmadığı hususu bütün mezhepler tarafından kabul edilmektedir. Dolayısıyla nehyin manası hakikî bağlamda anlaşılmalıdır. Dolayısıyla âyet Hz. Ebû Bekir'in fiilinin kubhiyetini ifade etmektedir. Şeyh Müfîd, bu ifadelerinden sonra el-Hayyât'ı eleştirmekte ve onun Mu'tezile'nin reislerinden olmasına rağmen yanlış düşünceye sahip olmakla itham etmektedir.²⁵ Onun el-Hayyât'ı eleştirirken Mu'tezile mezhebinden olduğunu vurgulaması, tenkit ettiği kişilerin mensup olduğu kelam ekollerini de göz ardı etmediğini göstermektedir. Reislik vasfıysa hem bir övgü hem de bir yergi olarak düşünülebilir.

Şeyh Müfîd'in yaklaşımı İslam dünyasının çoğunluğunca önem arz eden Hz. Ebû Bekir hakkında ciddi bir iddiadır. Aklî ve naklî bakımdan değerlendirilmelidir. Hz. Ebû Bekir'e yapılan nehyin mecaz yoluyla "yanlış bir fiili terk etmesini istemek" manasının dışında olması için masumiyet kadar büyük bir karîneye ihtiyaç yoktur. Sünnî kaynaklardaki hadisleri karîne olarak zikretmek doğru değildir. Çünkü Şeyh Müfîd bir Şîî alimi olması hasebiyle hadisleri kabul kriteri Sünnî ekoldeki hadis anlayışından farklıdır. Bu sebeple İmâmiyye'ye göre muteber bir karîneyi ele almak ve bu eksende yorum yapmak daha doğru olacaktır. Tabersî, bu âyetin hicret yolculuğunda Sevr mağarasına sığınma süreçleri hususunda nazil olduğunu ifade etmektedir.²⁶ Hz.

²³ Alemü'l-hüdâ Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî eş-Şerîf el-Murtazâ, *el-Fusûlû'l-Muhtâra*, thk. Nureddîn Ca'feriyân-Ya'kub el-Ca'ferî-Muhsin el-Ahmedî (Beyrut: Dâru'l-Müfîd, 1414), 42.

²⁴ En-Neml 27/10

²⁵ Şerîf el-Murtazâ, *el-Fusûlû'l-Muhtâra*, 42-43.

²⁶ Ebû Alî Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl et-Tabersî, *Mecma'u'l-Beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Daru'l-Ulûm, 1426), 10/45.

Ebû Bekir, kabîh bir hüzünlenmede bulunup Hz. Peygamber'in nehyedeceği bir potansiyelde olsaydı Hz. Peygamber onu hicret yolculuğunda arkadaş edinmezdi. Kur'an'da onu kıymet verircesine Hz. Peygamber'in birinci sayılacağı yolculukta "ikinin ikincisi" olarak vasıflamazdı. Hz. Peygamber'in kritik hicret yolculuğunda onu yol arkadaşı edinmesi karîne olarak değerlendirilebilir. Böylece ona yöneltilen nehyin, mecazî bağlamda olduğu düşünülecek âyet şöyle değerlendirilebilir: "Hz. Ebû Bekir, müşriklerin Sevr Mağarası'na geldiklerinde Hz. Peygambere zarar verme ihtimalleri yüksektir. O da kendi nefsi için değil bilakis Allah'ın dini ve elçisi için endişelenmiştir. Hz. Peygamber, ilâhî haber vasıtasıyla orada zarar görmeyeceğinden emindir. Hz. Ebû Bekir bunu bilmediğinden ona kötü bir iş yaptığı için değil; kendini üzdüğü için hüzünlenmemesi gerektiğini söylemiştir. Böylece buradaki nehiy kabîh olan bir fiili sakındırmak için kullanılmamış; mübah olan bir işten yüz çevirtmek manası içermektedir."

Şeyh Müfîd Hz. Ebû Bekir'in fiilinin kabîhliği yorumunu Şîî gelenekteki bir yaklaşımla desteklemektedir. Kur'an'da Hz. Peygamber'e sekinet indiği zikredilen âyetlerde yanında ki ehli iman ortak kılınmaktadır. "ثُمَّ أَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى الْكَافِرِينَ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَأَنْزَلَ جُنُودًا لَمْ تَرَوْهَا وَعَذَّبَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَذَلِكَ جَزَاءُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي" (Bunun üzerine Allah, peygamberinin ve müminlerin üzerine kendi katından sekinet indirdi, bir de göremediğiniz askerler gönderdi ve böylece inkâr edenlerin cezasını verdi. İşte bu, inkârcıların hakettiği karşılıktır.)²⁷ ve "إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَالزَّمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى وَكَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَأَهْلَهَا" (İnkâra sapmış olanlar o zaman kalplerini o gurura, cahiliye dönemine ait büyüklükten duyusuna kaptırmışlardı, Allah da resulünün ve müminlerin gönüllerine sekineti indirdi, onları takva sözüne bağlı kıldı. Zaten onlar bu sözü hak etmişlerdi, onlar buna lâyıktı. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir.)²⁸ âyetleri de bu kanıyı ispatlamaktadır. Ancak "لَا تَحْزَنُ" (hüzünlenme)" nehyinin bulunduğu âyette Hz. Ebû Bekir'e sekinet indiği belirtilmemiştir. Kur'an'ın genel akışına göre ona sekinet indiği ifadesi beklenmektedir. Ancak ilgili âyette böyle bir ifade yoktur. Dolayısıyla onun mümin olmadığı yorumu ortaya çıkmaktadır. Şeyh Müfîd bu yorumun Ehl-i nâsibe olarak tabir ettiği Sünnî'leri²⁹ hayrette bırakıp sıkıntıdan göğüslerini daralttığını ifade etmektedir. Ayrıca bu yoruma cevap vermeye çalışanların konuşmasının tutarsız olduğunu iddia etmektedir.

Ardından Ehl-i sünnet'ten birinin "Peygamber mutmaindir. Onun sekinete ihtiyacı yoktur. Âyetteki zamir Hz. Ebû Bekir'e dönmektedir ve sekinet ona inmiştir." cevabını verdiği nakledilmektedir. Şeyh Müfîd bu cevabın isa-

²⁷ Et-Tevbe 9/26.

²⁸ El-Fetih 48/26.

²⁹ Doktor Ahmed Fethullah, *Mu'cemu Elfâzi'l-Fikhi'l-Ca'ferî*, 1415, 420.

betsizliğini ve Kur'an'ı nihâi derecede yanlış yorumladıklarını iddia etmektedir. Ayrıca O, "Hz. Peygamber'in sekinete ihtiyacı yoksa niçin Huneyn (Tevbe 9/26) ve Bedir Gazvelerini (Feth 48/26) anlatan âyetlerde Hz. Peygambere sekinet indiği zikredilmiştir. Üç bağlam arasında da fark yoktur." şeklinde düşüncesini desteklemektedir.

Şeyh Müfîd, söylemlerinin Kur'an'ın dilsel akışına zıt düştüğünü ifade etmektedir. "إِلَّا تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ كَفَرُوا ثَانِيَ اثْنَيْنِ إِذْ هُمَا فِي الْغَارِ إِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهِ لَا تَحْزَنْ إِنَّ اللَّهَ مَعَنَا فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ وَأَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَمْ تَرَوْهَا وَجَعَلَ كَلِمَةَ الَّذِينَ كَفَرُوا السُّفْلَى وَكَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ" (ve onu teyit etti)"deki zamir Hz. Peygamber'e racidir. Bu akışta "عَلَيْهِ"deki zamirin Hz. Ebû Bekir'e ait olması dil kurallarınca mümkün değildir. Nitekim "لَقَبْتُ" (Zeyd'le karşılaştım. Onunla konuştum ve ona ikram ettim.)" gibi bir cümlede konuşulanan Zeyd, ikram edilenin ise Zeyd olmaması mümkün değildir. Bu takdirde sekinet cümlesinden sonra zikredilen "وَأَيَّدَهُ" cümlesindeki zamir Hz. Peygamber'e râcî'dir. Dolayısıyla öncesindeki cümlede bulunan "عَلَيْهِ" zamiri de aynı şahsa aittir. Bu konuda Şeyh Müfîd'in öğrencisi Tûsî'de (ö. 460/1067) aynı dilsel delilleri zikrederek zamirin Hz. Peygambere râcî' olduğunu savunmaktadır.³⁰ Tabersî'de zamir konusunda onlarla aynı görüştedir.³¹

Şeyh Müfîd, bu iddianın ardından Sünnî'lerin "Sekinetin âyette tâbi olan Hz. Peygamber'e inmesi tâbi olanın eksikliğini göstermemektedir." şeklinde cevap verdiklerini nakletmektedir. Onlara göre sekinete ihtiyaç duyan Hz. Peygamber'dir ve ona sekinet inmesi beraberindekiler için de yeterlidir. Çünkü onlar Hz. Peygamber'e tâbidir. O, bu iddiaya "Böyle düşünülürse Huneyn ve Bedir gazvelerini anlatan âyetlerde sadece peygambere sekinet indiği geçmeliydi. Çünkü sizce sekinetin tâbi olunana inmesi yeterlidir. Öyleyse diğerlerinin sekinete ortak edilmesi abestir/gereksizdir. Ancak Allah abeslikten/gereksizliklerden münezzehtir. Huneyn ve Bedir gazvelerini anlatan âyetlerde Hz. Peygamber'in beraberindekileri sekinete ortak etmiştir. Dolayısıyla sizin görüşünüz yanlıştır" şeklinde cevaplamaktadır.³²

Tabersî, Şeyh Müfîd'in Şiî gelenekten naklettiği yaklaşımı isabetsiz olarak değerlendirmekte³³ ve haklı görülmektedir. Çünkü bir yerde sekinet inmesi bağlamında Hz. Peygamber'e beraberindekilerin ortak edilmesi başka bir yerde ortak edilmeyenin mümkün olmadığı neticesini doğuramaz. Nitekim "قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ" (De ki: Kim

³⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Habib Kasîr el-Âmilî (Matbaatu Mektebi'l-İlâmî'l-İslâmî, 1409), 5/222.

³¹ Tabersî, *Mecma'u'l-Beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, 10/45.

³² Şerîf el-Murtazâ, *el-Fusûlû'l-Muhtâra*, 43-45.

³³ Tabersî, *Mecma'u'l-Beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, 10/46.

Cebrâil'e düşman olursa bilsin ki, Allah'ın izniyle önce gelen kitapları doğru-
layıcı, müminler için bir hidâyet rehberi ve müjdecî olarak Kur'an'ı senin kal-
bine indiren odur.)"³⁴ âyetinde Cebrâil'e düşman olanlar üzerinde durulmuş-
tur. Hemen sonrasındaki "مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ"³⁵ âyetinde Allah'a,
(Her kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil'e ve Mîkâil'e düş-
man olursa (bilsin ki) Allah da inkârcıların düşmanıdır.)"³⁵ âyetinde Allah'a,
meleklerine, resullerine, Cebrâil'e ve Mîkâil'e düşman olanlardan bahsedil-
miştir. Bu iki âyette düşmanlık bakımından bir yerde Cebrâil başka zatlarla
beraber, diğerindeyse tek başına zikredilmiştir. Şîî geleneğinin yorumuyla
düşmanlık bağlamında bu iki âyetteki zatlari farklı düşünmekse yanlış netice
çıkarmaktadır. Bu da bu yorumun âyetleri anlamada yanlışlığını göstermek-
tedir. Zira doğru olsaydı uygulandığı bütün âyetlerde doğru netice verme-
liydi. Şeyh Müfîd'in soru soranın kimliğini açıklamaması bu hadisenin kurgu
olabileceği akla getirmektedir. Ancak gerçek de olsa kurguda olsa görüşlerini
Şeyh Müfîd'in görüşlerini anlamak açısından önemlidir.

Şeyh Müfîd'e göre sekinet cümlesindeki ve sonrasındaki zamir Hz. Pey-
gamber'e racidir. Fahreddin er-Râzî (öl. 610/1210) bu iddiayı reddetmekte-
dir.³⁶ Nitekim sekinet cümlesinden sonra atıf harfi ile getirilen "وَأَيُّهُ" cümlesi
Bedir gazvesinden bahsetmektedir. Çünkü cümlede görünmeyen askerlerle
desteklenmek söz konusudur. Bu da sekinetle ilgili değildir. Öyleyse "وَأَيُّهُ"
cümlesinin, sekinetin öncesindeki cümleye atfedilmesi uygundur. Sonuç
olarak "وَأَيُّهُ" ve "عَلَيْهِ" zamirlerini arka arkaya gelmesinden dolayı Hz. Pey-
gamber'den kinâyet olması doğru değildir. Çünkü "وَأَيُّهُ" cümlesi ve "عَلَيْهِ" ke-
limesinin içinde bulunduğu cümle peş peşe olsa da atıf harfi ve anlam kaygı-
sıyla âyetin başına bağlanarak irtibatları kesilmiştir. Ayrıca yapılan açıkla-
mayla Şeyh Müfîd'in "لَقِيتُ زَيْدًا فَكَلَّمْتُهُ وَ أَكْرَمْتُهُ" "Zeyd'le karşılaştım. Onunla konu-
ştum ve ona ikram ettim." örneğiyle âyet arasındaki fark ortaya çıkmıştır. Ni-
tekim Şeyh Müfîd'in verdiği örnekte zamirlerin bulunduğu cümleler birbiri
üzerine atıfla bağlanmıştır. Ancak âyette ifade ettiğimiz üzere atıfla araların-
daki bağ koparılmıştır. Râzî âyetteki "عَلَيْهِ" kelimesinde bulunan zamirin en
yakınında bulunduğundan Arap dil kurallarına uygun olarak "صَاحِبِهِ" Hz. Pey-
gamberin arkadaşı'na raci olması gerektiğini vurgulamaktadır.³⁷ Bu du-
rumda Şeyh Müfîd'in Hz. Ebû Bekir'in kafirliği iddiası reddedilebilmektedir.

Şeyh Müfîd burada topluluğun aklına gelmeyen güçlü bir itiraz olduğunu
ifade etmektedir. İtirazı şöyledir: "عَلَيْهِ (onun üzerine)" kelimesindeki müfred

³⁴ El-Bakara 2/97.

³⁵ El- Bakara 2/98.

³⁶ Bkz. Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru ihyâ-i't-turâsi'l-arabi, 1420), 52.

³⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 52.

zamir dilsel bir teville ikil bir merciye ait olabilir. Böylece zamir hem Hz. peygambere hem de Hz. Ebû Bekir'e raci olmuş olur. Bunun benzeri “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْأَخْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يَنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبِئْسَ لَهُمْ بَعْدَ ابْتِغَاءِ الْمَالِ مَقِيلٌ (Ey iman edenler! Bilin ki yahudi din bilginlerinin ve hristiyan din adamlarının birçoğu halkın mallarını haksızlıkla yerler ve insanları Allah yolundan alıkoyarlar. Altın ve gümüş biriktirip Allah yolunda infak etmeyenleri şiddetli bir azapla müjdele!)”³⁸ âyetidir. Nitekim âyette “وَلَا يَنْفِقُونَهَا” (onu infak etmiyorlar) cümlesindeki hâ zamiri kendisinden önceki “الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ” (altın ve gümüş) kelimelerine raci olmaktadır. Şeyh Müfid kendi ürettiği itiraza şöyle cevap verir: “Müfred zamirin tesniye zamir hükmünde kendisinden önce geçen iki kelimeye raci olması mecazdır. Mecazsa anlam karmaşasına sebebiyet vermeyecek yerlerde bulunabilir.”³⁹

2. 3. Şeyh Müfid'in İmâmet Bağlamındaki Âyet Yorumları

Şeyh Müfid'in mensup olduğu İmâmiyye ekolü mezheplerini tevhîd, adl, nübüvvet, imâmet ve meâd olmak üzere beş temel üzerine bina etmiştir. İmâmet anlayışını Hz. Ali başta olmak üzere onun neslinden gelen şahsiyetler üzerinde temellendirmiştir. İmâmiyye'ye göre Hz. Peygamber'den sonra hilafet masum olan Hz. Ali'nin hakkıdır. İlk üç halife ondan hilafeti gasp ettiklerinden dolayı imametlerine itibar edilmemesi gerekmektedir. Hz. Ali'den sonrada masum imamlık vasfı Hz. Hasan'a ondan Hz. Hüseyin'e ve onun soyundan babadan oğula geçmektedir. Bu konuda da gerek hadis kaynaklarında gerekse Kur'an'da naslar mevcuttur.⁴⁰ Bu bölümde Şeyh Müfid'in Kur'an'da imâmetle ilişkilendirdiği âyetler hakkında yaptığı yorumları nakledip inceleme yapacağız.

Şeyh Müfid sorulan bir soruya cevap olarak “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ (Ey iman edenler! Allah'a karşı gelmekten sakının ve sadıklarla beraber olun.)”⁴¹ âyetinin kimin hakkında indiğini ele almakta, ilgili âyetin Hz. Ali hakkında nazil olduğunu ve hükmünün zürriyetinden gelen imamlar için de geçerli olduğunu savunmaktadır. Aynı zamanda zikredilen konuda çok rivâyetin bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca iddiasını aklî/usûlî cihetten de desteklemektedir. Nitekim Şeyh Müfid âyette zikredilen “الصَّادِقِينَ (sadıkların)” ve “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا” (nida edilen müminlerin)” farklı olması gerektiğini savunmaktadır. Çünkü bir kişinin kendisiyle beraberlik yapması muhaldir. Dolayısıyla bunu gerekli kılacak bir emir de verilemez. O, iddiasını “الصَّادِقِينَ (sadıkların)”ın başındaki marifelik ال takısının istiğrak veya cins yoluyla umumunun veya bazısının kastedilebileceği şeklinde sürdürmektedir.⁴² Nitekim marifelik

³⁸ Et-Tevbe 9/34.

³⁹ Şerîf el-Murtazâ, *el-Fusûlül'l-Muhtâra*, 46-48.

⁴⁰ İlyas Üzümlü, “İsnâaşeriyye”, TDV *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001).

⁴¹ Et-Tevbe 9/ 119.

⁴² Şerîf el-Murtazâ, *el-Fusûlül'l-Muhtâra*, 137.

manası veren “ال” takısından hakikî ve örfî istiğrak olmak üzere iki tür istiğrak kastedilebilir. Birincisi “عَالَمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ” (Bütün gaybı ve bütün görüneni bilen)” örneğindeki gibi dilsel olarak sınırları bilinen bir genel kapsamdır. İkincisi “جَمْعُ الْأُمِيرِ الصَّاعَةِ” (Emir beldesindeki bütün kuyumcuları topladı.)” örneğindeki gibi örfen sınırları bilinen bir genel kapsamdır.⁴³ Cinsle umum kastetmek istiğrakla irade etmek gibi değildir. Dolayısıyla “الصَّادِقِينَ” (sadıklar)”ın bazısını kastetme noktasında cins manası düşünülemez. Şeyh Müfid, marifelik manası veren “ال” takısından örfî istiğrak manasından “الصَّادِقِينَ” (sadıklar)”ın bazısını iddia etmiş olmalıdır. Ona göre âyetteki “الصَّادِقِينَ” (sadıklar)”dan müminlerin tamamı kastedildiğinde bütün müminlerin kendileriyle beraberlik yapmaya çağrılması manası çıkmaktadır. Bir başka deyişle كُونُوا “olun” emrindeki kişiler ile beraber olunması emredilen “الصَّادِقِينَ” (sadıklar)” aynı olacaktır. Bundan dolayı Şeyh Müfid, hakikî istiğrak ihtimalinin devre dışı kaldığını ve “الصَّادِقِينَ” (sadıklar)”ın örfî istiğrak bağlamında bazı müminlerin irade edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Ona göre “الصَّادِقِينَ” (sadıklar)” örfî istiğrak bağlamında değerlendirildiğinde de iki ihtimal ortaya çıkmaktadır. İlki, bazı müminlerin bilinen bir zümre olmasıdır ve onlar rivâyetlerle bildirilmiştir. Diğeriyse, bazı müminler olan zümrenin bilinmeyen bir taife olmasıdır. Bu ihtimale göre bu taifenin kimliğinin belirlenmesi gereklidir. Çünkü meçhul olurlarsa ittiba emri anlaşılır olmayacaktır. İki şıkta da delile ihtiyaç olduğunu savunmakta ve “الصَّادِقِينَ” (sadıklar)”ın Hz. Ali ve nesli olduğunu destekler nitelikte rivâyetler zikretmektedir.⁴⁴

Ebu'l-Kâsım Furât b. İbrahim b. Furât el-Kûfî'nin (öl. 352[?]) söz konusu âyette geçen “الصَّادِقِينَ” (sadıklar)” kavramından kastedilenin Hz. Ali ve nesli olduğunun kesinliği konusunda benzer rivâyetler zikretmektedir.⁴⁵ Furât el-Kûfî'nin benzer rivâyetleri nakletmesinden Şîi geleneğinde söz konusu yaklaşımın desteklendiği anlaşılmaktadır. Şeyh Müfid, bütün mezheplerin bu hususta icma ettiğini iddia etmektedir.⁴⁶

Şeyh Müfid'in bulunduğu dillendirdiği rivâyetleri zikretmemesinden dolayı yorum yapmak mümkün değildir. Onun iddia ettiği gibi bütün mezhepler âyette geçen “الصَّادِقِينَ” (sadıklar)”ın Hz. Ali ve nesli olduğu hakkında icma etmemiştir. Örneğin Taberî (ö. 310/923) bütün görüşleri barındırmasına rağmen “الصَّادِقِينَ” (sadıklar)”ın kimliğine dair farklı yorumlar zikretmiş ancak bu ihtimalden bahsetmemiştir. Hz. Peygamber ve ashabı, Hz. Ebû Bekir, Hz.

⁴³ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Muhtaşarü'l-me'ânî* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1434), 83.

⁴⁴ Şerîf el-Murtazâ, *el-Fusûlü'l-Muhtâra*, 137-138.

⁴⁵ Ebu'l-Kâsım Furât b. İbrahim b. Furât el-Kûfî, *Tefsîru Furât el-Kûfî*, thk. Muhammed el-Kâzım (Tahran: Müessesetü't-Tab'î ve'n-Neşr, 1410), 173-174.

⁴⁶ Şerîf el-Murtazâ, *el-Fusûlü'l-Muhtâra*, 138.

Ömer ve dostları, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer, sadık olan muhacirler bu rivâyetler arasındadır.⁴⁷ Bununla birlikte Şeyh Müfid'e bu rivâyetlerin ulaşmadığı ihtimalini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Ancak bu iddia-nın yüklediği sorumluluk da gözden kaçmamalıdır.

Şeyh Müfid, âyetteki "الصَّادِقِينَ (sadıklar)"ın Hz. Ali ve nesli olma iddiasını âyetle geçen "كُونُوا مَع (beraber olun!)" emrinin mutlak ittiba içerdiğini savunmaktadır. Bu yorum dil ve başka bir açıdan desteklenememektedir. Nitekim o da bu iddiasına herhangi bir delil zikretmemiştir. Böyle bir ittiba yorumunun neticesi olarak "الصَّادِقِينَ (sadıklar)"dan kastedilen zümrede ismet, berâet gibi vasıfları araması tabii olarak doğru bir yaklaşım olarak değerlendirilmektedir.⁴⁸

Şeyh Müfid Kur'an'da zikrettiği delillerden başka delillerin bulunduğunu iddia etmektedir. "لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا وَجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَالْمَلَائِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيِّينَ وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ وَأَقَامَ الصَّلَاةَ وَآتَى الزَّكَاةَ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَاهَدُوا وَالصَّابِرِينَ فِي الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَاءِ وَحِينَ الْأُولِيكَ الَّذِينَ صَدَقُوا" (Yüzlerinizi doğuya ve batıya döndürmeniz erdemlilik değildir. Asıl erdemli kişi Allah'a, âhîret gününe, meleklerle, kitaba ve peygamberlere iman eden; sevdiği maldan yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve hürriyetini kaybetmiş olanlara harcayan; namazı kılıp zekâtı verendir. Böyleleri ahdettiklerinde ahdlarını yerine getirirler; darlıkta, hastalıkta ve savaş zamanında sabrederler. İşte sadıklar bunlardır ve işte müttakiler bunlardır.)"⁴⁹ âyetinde geçen "أُولِيكَ الَّذِينَ صَدَقُوا" (İşte sadıklar bunlardır.)" cümlesinden önceki vasıfların sadıkların tarifi olarak nitelendirir. Bu vasıflarında peygamberin ashabından sadece Hz. Ali ve neslinde bulunduğunu diğer sahabilerde böyle bir durumun söz konusu olmadığını iddia etmekte ve görüşünü destekleyen isnatsız rivâyetler zikretmektedir. "وَيُطْعَمُونَ عَلَىٰ خُبِّهِ مَسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا" (Onlar, kendileri (yemek) istedikleri durumdayken yiyeceği yoksula, yetime ve esire yedirirler.)"⁵⁰ âyetinin hassa diye tabir ettiği Şiî'lerin⁵¹ ve âmme diye tabir ettiği Sünnî'lerin ittifakıyla Hz. Ali, Hz. Fatma ve iki oğlu hakkında indiğini iddia etmektedir. Yine, "الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ" (Mallarını gece ve gündüz, gizliden ve açıktan hayra infak edenler için rableri nezdinde ecirler vardır; onlar için ne korku olacak ne de üzüleceklerdir.)"⁵² âyetinde bulunan bütün vasıfların Hz. Ali ve nesline ait olduğunu savunmaktadır. Ayrıca "إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ" (Sizin

⁴⁷ Taberî el-Bağdâdî, *Câmi u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, 14/559.

⁴⁸ Şerîf el-Murtazâ, *el-Fusûlü'l-Muhtâra*, 138.

⁴⁹ El-Bakara 2/177.

⁵⁰ El-İnsan 76/8.

⁵¹ Bkz. Fethullah, *Mu'cemu'l-fîhi'l-Ca'ferî*, 174.

⁵² El-Bakara 2/274.

dostunuz ancak Allah'tır, peygamberidir, bir de Allah'ın emrine boyun eğerek namazı kılan, zekâtı veren müminlerdir.”⁵³ âyetinde açıkça Hz. Ali ve nesline işaret edildiğini savunmaktadır.)⁵⁴

Şeyh Müfîd'in iddia ettiği üzere Bakara 2/177'de geçen vasıfların Hz. Ali ve neslinde bulunması sadece Hz. Ali'nin sadıklar zümresinden olmasını gerektirmektedir. Şeyh Müfîd'in iddia ettiği gibi Hz. Ali ve neslinin dışındaki-lerde söz konusu vasıfların olmaması ise delile muhtaç bir yorumdur. İnsân 76/8'de de Şeyh Müfîd'e göre bütün mezheplerin ittifakıyla Hz. Ali ve nesli içindir. Fakat Tabersî ittifakın sadece Şiîlerin zümresinde olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) bu vasıfların sahibinin zerreye bile zulmetmeyenler ve kötülükten razı olmayanlar şeklindeki görüşünü nakletmektedir. Tabersî başka bir rivâyette ise bu vasıfların sahibinin farz ve nafîle bütün haklara riâyet eden kişiler olduğunu zikretmektedir.⁵⁵ Dolayısıyla tespit ettiğimiz ölçüde Şeyh Müfîd'in iddia ettiği tarzda bir ittifak söz konusu değildir.

SONUÇ

Şeyh Müfîd, kendi mezhebi doğrultusunda bir Kur'ân yorumu ortaya koymuştur. O, usûlî yöntemin ağırlıklı olduğu aklın hâkim rol üstlendiği bir tefsir yöntemi benimsemektedir. Tefsirinde aklî veriler birinci planda olmak üzere naklî verilere de yer vermiştir. İmâmiyye Şiasındaki otoritesine rağmen kendisinden sonra kaleme alınan İmâmiyye tefsirlerinde Şeyh Müfîd'in isminin zikredilmediği ve tefsire dair görüşlerine atıf yapılmadığı görülmektedir. Bu durum onun tefsir alanında güçlü bir sima olmadığını göstermektedir.

İmâmiyye Şîa düşüncesi doğrultusunda âyet yorumları ortaya koyan Şeyh Müfîd'e göre Hz. Ebû Bekir Kur'ân ve Hz. Peygamber tarafından tenkit edilmiştir. Özellikle Hz. Peygamberin üzülmemesi gerektiği şeklindeki ikaz Şeyh Müfîd'e göre Hz. Ebû Bekir'in yanlışını vurgulamaya yöneliktir. Şeyh Müfîd'e göre; Hz. Ebû Bekir'in kafir olduğunun en açık göstergesi ilgili âyette sekinet kapsamı dışında bırakılmasıdır. Bu nedenle Hz. Peygamber'le beraberliğini konu edinen âyette sekinet sadece Hz. Peygamber için söz konusu edilmiştir. Bir başka deyişle Şeyh Müfîd'e göre Hz. Ebû Bekir kafir olduğundan sekinete layık görülmemiştir. Şeyh Müfîd görüşlerini ifade etme noktasında kendi öne sürdüğü yargıların dışındaki ihtimalleri göz önünde bulundurmayarak kesin yargılar bildirmiştir. Ancak yargıları onun iddia ettiği nitelikte değildir. Nitekim Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir'e olan hitabını şefkat bağlamında yorumlamak mümkündür. Çünkü Hz. Peygamber Hz. Ebû Bekir'i kritik bir yolculukta yol arkadaşı edinecek kadar değerli görmektedir. Ayrıca Şeyh Müfîd'in “Hz. Ebû Bekir'in sekinet kapsamı dışında kalması”

⁵³ El-Mâide 5/55.

⁵⁴ Şerîf el-Murtazâ, *el-Fusûlû'l-Muhtâra*, 138-141.

⁵⁵ Tabersî, *Mecma'u'l-Beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, 10/163.

yargısı da kesinlik ifade etmemektedir. Nitekim Râzî'nin ifade ettiği gibi dilsel olarak sekinet kapsamında bulunması göz ardı edilemeyecek kadar güçlü bir ihtimaldir. Öte yandan onun tevil metoduyla tekfirden kaçınmak yerine tekfir etme ilkesini benimsemesi üzerinde durulması gereken bir durumdur. Nitekim İslam alemindeki tevil kültürü genel anlamda tekfir yolundan kaçınmak amacıyla kullanılmaktadır.

Şeyh Müfid Kur'ân'ın ilgili âyetlerini Hz. Ali ve neslinden başkasının imam olamayacağı/imâmet görüşünü destekler nitelikte tefsir etmektedir. Ancak lugavî ve naklî delilleri incelendiğinde söz konusu âyetlerin onun iddiasını destekler nitelikte olmadığı dikkat çekmektedir. Bu durum kanımızca Şeyh Müfid'in ilgili âyetlere ideolojik yaklaştığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, Mehmet Nur. "Hicret Yolculuğu Bağlamında İmâmiyye Şîa'sının Hz. ebû bekir Algısı". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 13/1 (2021), 129-153.
- Altun, Bekir. "Erken Dönemde İmâmiyye Kelâmını Sistemmatize Çabaları: Şeyh Müfid Örneği". *Şiilik Araştırmaları (e-Dergi)* 4/1 (2022), 50-69.
- Atik, Sefa. "Ca'ferî Fıkıhında Mut'a Nikâhı Konusuna 'Usûlî' Bir Bakış -Şeyh Müfid'in Risâletü'l-Mut'a ve Hulâsatü'l-İcaz İsimli Eserlerindeki Gerçekler Üzerine-". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2016), 1-19.
- Atik, Sefa. *Fıkıh ve Münazara -Teorik ve Pratik Zemin-*. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Atik, Sefa. *Sünnîliğin İzinde Caferî Fıkıh Usulünde Akıl*. İstanbul: Pınar Yayınları, 1. Basım, 2017.
- Atik, Sefa. "Şeyh Müfid'in Ebû Cafer en-Nesefî ile Münazarası -Abdestte Ayakları Mesh Etme Bağlamında-". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2018), 99-127.
- Bulut, Halil İbrahim. "Şeyh Müfid ve İmâmiyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklîleşmesi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2005), 175-202.
- Bulut, Halil İbrahim. "Şii-Usuli Gelenekte Hz. Ali ve İmametinin Dayanakları: Şeyh Müfid Örneği". *Hazret-i Ali -Sempozyum Bildirileri*, 75-115.
- Bulut, Halil İbrahim - Küllü, Cebail. "Şeyh Müfid'in Ebû Talib'in Dini Konumuna Dair Görüşleri". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 14/2 (2021), 754-778.
- Çalışkan, İsmail. *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2012.
- Demir, Abdulalim. *İmâmiyye Şîa'sı Hadis Kaynaklarına Göre Sahâbe Tasavvuru*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.

- DEMİR, Habip. "Şîî Düşüncede Zâhirî-Ahbârî Zihniyetin Yansımaları". *Zâhirî ve Selefi Dîn Yorumu*, 397-404.
- Ebu'l-Kâsım Furât b. İbrahim b. Furât el-Kûfî. *Tefsîru Furât el-Kûfî*. thk. Muhammed el-Kâzım. Tahran: Müessesetü't-Tab'i ve'n-Neşr, 1. Basım, 1410.
- Fethullah, ed-Doktor Ahmed. *Mu'cemu Elfâzi'l-Fıkhi'l-Ca'ferî*, 1415.
- Gün, Faruk. "Mehdilik İnancı Üzerine Bir İnceleme" 4/1 (2017), 99-129.
- Habibov, Aslan. "İmâmiyye Şia'sının Tefsir Tarihi ve Günümüze Ulaşan En Eski Şîî Tefsirler". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (2008), 207-251.
- İlhan, Avni. "MÜFİD, Şeyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 502-503. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kartoğlu, Habib. "Evâilü'l-Makâlât Adlı Eseri Bağlamında Şeyh Müfid'in İmamet Anlayışı". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/31 (2015), 45-59.
- Kartoğlu, Habib - Erdinç, Ziya. "Şîî-USûlî Düşünce Açısından Şeyh Müfid ile Şerîf el-Murtazâ Mukayesesi". *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları* 10/1 (2017), 149-182.
- Necâşî, Ebü'l-Hüseyn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Alî b. Ahmed b. Abbâs en-*Ricâlü'n-Necâşî*. Beyrut: Şirketü'l-A'lemî li'l-matbûât, 1. Basım, 1431.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-*Menârü'l-envâr*. İstanbul: Dâr-ı Saadet, ts.
- Öz, Mustafa. "Usûliyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42/214-215. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Râzî, Ebü Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyner-*Mefâtîhu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru ihyâ-i't-turâsî'l-arabi, 3. Basım, 1420.
- Şerîf el-Murtazâ, Alemü'l-hüdâ Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Muhammed el-Alevî eş-*el-Fusûlü'l-Muhtâra*. thk. Nureddîn Ca'feriyân-Ya'kub el-Ca'ferî-Muhsin el-Ahmedî. Beyrut: Dâru'l-Müfid, 2. Basım, 1414.
- Şeyh Müfid, Ebü Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî. *el-Mukni'a*. Kum: Müessesü'n-Neşri'l-İslâmî, 2. Basım, 1410.
- Şeyh Müfid, Ebü Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî. *en-Nüket fî mukaddimeti'l-usûl*. thk. Muhammed Rızâ el-Hüseynî, 1414.
- Şeyh Müfid, Ebü Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. en-Nu'mân el-Hârisî el-Ukberî. *et-Tezkira fî usûli'l-fikh*. Beyrut: Dâru'l-Müfid, 2. Basım, 1414.
- Taberî el-Bağdâdî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-*Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1420.

- Tabersî, Ebû Alî Emînüddîn (Emînü'l-İslâm) el-Fazl b. el-Hasen b. el-Fazl et-. *Mecma'u'l-Beyân fî tefsîri'l-Kurân*. Beyrut: Daru'l-Ulûm, 1. Basım, 1426.
- Tâceddîn Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî. *Cem'u'l-cevâmi' fî usûli'l-fıkıh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1434.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-. *Muhtaşarı'l-meânî*. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1. Basım, 1434.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kurân*. thk. Ahmed Habîb Kasîr el-Âmilî. 10 Cilt. Matbaatu Mektebi'l-İlâm'i-İslâmî, 1. Basım, 1409.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-. *'İddetü'l-Usûl*. thk. Muhammed Rızâ el-Kummî, 1417.
- Uyar, Mazlum. "Akla Dayalı Şi'î Kelâmının Oluşmasında Mu'tezile'nin Rolü ve Şeyh Müfid". *İslâmî Araştırmalar* 13/1 (2000), 101-112.
- Üzüm, İlyas. "İsnâaşeriyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 23/147-149. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yurdagür, Metin. "Ahbâriyye". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1/490-491. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.